
IRENA MIKIĆ

NOVI EPITAFI ILI „KNJIŽEVNOST NA GROBLJU“

IVAN ČOLOVIĆ: *KNJIŽEVNOST NA GROBLJU*, NARODNA KNJIGA, 1983.

Običaj brižljivog sahranjivanja mrtvih prati već sam početak ljudske civilizacije što ukazuje kako na prva religiozna osećanja tako i na postojanje svesti o smrti kao ličnoj sudbini. Odnos živih prema umrlim članovima zajednice se tokom vremena menjao. U najranija vremena verovanja, živi su smeštali prebivališta umrlih u blizinu životnog prostora grupe kojoj su pripadali (stanište, prag, dvorište), da bi se u kasnijim fazama verovanja obitavališta umrlih grupisala u nekropole pođalje, ali ne i predaleko, od naseobina živih. Tako danas svaki grad ima u svojoj blizini još jedan grad, grad mrtvih. Obeležava ga složeni, simbolima i uzavrelim emocijama protkan, duh vremena iz kojeg proističe. Nekropole mrtvih prati dostojanstvenost čitljivih spomenika na kojima su često zapisana imena pokojnika sa godinama rođenja i smrti, mada se sreću, kako u prošlosti, tako i danas, kako u svetu, tako i kod nas, i spomenici sa ispisanim raznovrsnim epitafima. Ta kamena pisanja — epitafi — prepuni su metafora izniklih iz duboko nesvesnog, skrivenog i raznim koprenama obavijenog sadržaja duhovnog života živih. Epitafi su specifičan vid obraćanja koji, mada nedominantan u sveukupnom opštenju ljudi sa Tanatosom, jeste indikativan već zbog svoje raznolikosti: od čisto informativnih poruka, preko onih koje su prepune dirljivih emocija pa do iskazivanja cinizma («Putniče... Uskoro«).

Zbirku novih epitafa i uvodnu studiju o novim epitafima objavio je Ivan Čolović pod nazivom *Književnost na groblju*. Autor svoju studiju zasniva na analizi 360 epitafa, koje naznačava kao reprezentativne uzorke, uzetih sa spomenika devet grobalja u Beogradu i okolini, podignutih uglavnom za poslednjih dvadeset godina (s tim što je čak 176 spomenika sa epitafima

podignuto u periodu od 1976—81. godine). Ma-
da je mnogo veći broj spomenika bez epitafa,
može se reći da je ispisivanje natpisa — ko-
mentara o pokojnikovom životu, smrti i odnosu
ožalošćenih prema njemu — običaj koji se širi
ili, kako kaže autor, moda koja dobija sve više
sledbenika.

Za nastanak epitafa odlučujuće je, kako se ka-
že u studiji, postojanje jednog obrazca društve-
ne komunikacije vezanog za naše tle, obrazca ko-
ji dozvoljava, čak preporučuje javno, verbalno
ispoljavanje emocija. Tako je epitaf, između os-
talog, u funkciji potvrđivanja pripadnosti, čak
prestiza, određenoj društvenoj sredini. Nove epi-
tafe karakteriše raznolikost i to u pogledu me-
sta na kome se nalaze na spomeniku, vrste i du-
žine poruka koje se ispisuju, broja potpisnika
(od onih bez potpisa pa do epitafa koje potpisuju
radni kolektivi), stila pisanja, sadržaja.

Prva poglavlja studije autor posvećuje isprekida-
noj liniji koja vezuje nove epitafe sa starim
epitafima, tužbalicama i »vezenim tužbalicama«
(posebna vrsta zapisa izvezenih, ponekad zapisa-
nih na maramicama i peškirim, katkad otkuca-
nih na hartiji koji se još i danas prilažu u ne-
kim srpskim selima crkvama ili se ostavljaju na
grobljima) zato što se: »U novim epitafima vi-
šestruko prepliću tradicija i savremenost: na
planu leksičkih i u ravni komunikacijske i se-
miološke strukture teksta i, takođe, na nivou
građe epitafskih motiva — realija, apstrakcija i
likova — i repertoara i organizacije tih motiva.«

Kada govori o sličnostima novih i starih epi-
tafa, stećaka 14. i 15. veka i srpskih seoskih epi-
tafa sredine 19. i početka 20. veka, žanrovskim
i motivskim srodnostima (čak podudarnostima
tekstova), autor ističe da je to posledica kontinui-
teta naše tradicionalne kulture a ne kontinui-
teta same epitafske tradicije na našem tlu. Od-
govor zašto se narodni epitaf kao žanr oduvek
odlikovao nekoherentnom strukturom, neodređe-
nim osnovnim funkcijama, nestabilnošću — treba
tražiti u uticaju koji je na epitaf izvršilo usme-
no oplakivanje mrtvih — tužbalica, njene ko-
munikacijske sheme, njeni motivi i funkcije.
Tužbaličko poreklo nekih svojstava novih epitafa
omogućava da se oni identifikuju, potpomažu da
uvidimo kako su i koja svojstva u novim epi-
tafima transformisana (već zbog same prirode
usmenog i pisanog opštenja) — tzv. »vezene
tužbalice.« U zamišljenom modelu transforma-
cije usmenog opštenja sa mrtvim u pisano, kaže
autor, »vezene tužbalice« stoje između usme-
nog naricanja i novih epitafa, kao prvi stupanj
te transformacije. Autori »vezenih tužbalica«
a zatim i autori novih epitafa, i to u sve većoj
meri, svoje tvorevine predstavljaju kao posvetu
u stihovima na poklonu (tj. maramici ili peškiru,

odnosno, spomeniku), kao pismo u stihovima ili kao pesmu koja kadkad može biti nadahnuta epskom narodnom poezijom. U tom slučaju se govori o pojavi poznatoj kao očitovanje povratnog uticaja narodne književnosti. O povratnom uticaju narodne književnosti možemo govoriti i kada na epitafima srećemo stihove pesnika koji su pisali u narodnom duhu o čemu, između ostalog Čolović piše u narednom poglavlju *Novi epitafi i književnost*. Sastavljači novih epitafa koriste i prekravaju stihove pesnika »... različitih razdoblja i pesničkih škola, od romantizma do posleratnog »modernizma«, od Branka do Branka...« i u tom slučaju govorimo o »divljom« književnosti, književnosti koja — primenjena — gubi sebi svojstvenu imanentnost, »... književnosti koja je podređena jednoj naročitoj funkciji, i u tom smislu sputana, ali zato oslobođena stega sopstvene institucije, vraćena u umetnički irelevantan, ali zato socijalno-psihološki vitalan destruktivno-konstruktivni proces folklorne simboličke komunikacije«. Epitafskom repertoaru, sem toga, pridružuje se i građa rodoljubive poezije / »Zemljo mojih majki i očeva / Slava kostima, crvena bajko krvi plodna / Zemljo ljubavi, na večitoj straži«, / popularne zabavne ili tzv. starogradske pesme / »Kad bi ove ruže male / za bol moga srca znale«, / šlageri / »Ko nekad u osam«, / ređe novokomponovanih pesama, zatim, spomenarski zapisi ali i, malo očekivani, hermetički oblici modernog književnog izraza »Drhtava ruka majke / urasla u čelo nad obrvama / nad očima oslepeлим od gledanja / u naše nedolaske«.

U narednim poglavljima studije, koje ćemo podrobnije prikazati, autor podvrgava epitafe — kao vrstu pisanog zagrobnog opštenja — strukturalnoj analizi, razlaže ih i rekonstruiše epitafsku komunikaciju i to u poglavlju *Shema epitafske komunikacije* s obzirom na to odakle dolaze i kuda idu poruke koje se razmenjuju epitafskim opštenjem; u poglavlju *Toposi novih epitafa* analizira ih sa stanovišta sadržaja koji sobom nose i, najzad, sa stanovišta stila epitafskih formulacija u *Jezičkoj osnovi i osobinama stila novih epitafa*.

Autor razlikuje četiri vrste komunikacije u epitafskim tekstovima: iznutra neusmerenu gde je neodređen pošiljalac i primalac poruke, »anonymnu« gde je pošiljalac neodređen, difuznu gde je primalac neodređen i interpersonalnu gde je određen i pošiljalac i primalac poruke. Najčešća vrsta komunikacije je interpersonalna gde su pošiljaoci i primaoci poruke određeni i to: ožalošćeni (u jednini ili množini), pokojnici (u jednini ili množini) i u tom slučaju se sreću opštenja u oba smera (nije redak slučaj da se replike ožalošćenih i pokojnika preokreću, te dolazi do dijaloga), a zatim i prolaznici,

uzročnici smrti i pomagači ožalošćenih i pokojnika koji se nalaze samo u ulozi primalaca poruka.

Shema epitafske komunikacije i brojčana analiza zastupljenosti različito usmerenih sekvenci pruža osnovu za nekoliko interpretacija epitafskog opštenja u zavisnosti od dinamičnih i relativnih odnosa elemenata modela epitafske komunikacije te se »...svaka od navedenih vrsta komunikacije može posmatrati kao retorička transformacija neke druge vrste komunikacije«. U skladu sa tim za sve epitafe se može reći da su, bez obzira na koga su adresovani, u stvari usmereni difuzno, namenjeni javnosti a što proizlazi iz već pomenutog obrazca javnog ispoljavanja žalosti. Zatim, sve poruke koje su različito usmerene mogu se interpretirati, kaže autor, kao »...retoričke verzije govora živih upućenih mrtvima, koji i inače u eksplisicnom obliku preovlađuju u novim epitafima, prelazeći u njih, po svemu sudeći, iz usmenog oplakivanja pokojnika«. Ovo obraćanje živih umrlima odražava potrebu da se sa njima ostvari sporazum, izravnjanje ili iskupljenje, i može se, takođe, tumačiti kao snažan pokretač epitafske komunikacije. Epitafi se, dalje, mogu interpretirati i kao poruke koje u suštini dolaze od mrtvih a u skladu sa tradicionalnim shvatanjem grobnog spomenika kao metafore umrlog. U odnosu živih prema spomeniku očituje se potreba da se umrlom produži zagrobni opstanak »na nebu«, »u srcu«, »u večnoj kući« i to tako što umrlog zastupa fotografija, bista ili epitafski komentar. Najzad, u daljem tumačenju epitafske komunikacije autor navodi primer autokomunikacije i tumači ga kao latentnu dimenziju epitafskog opštenja u celini, koje bi, u tom slučaju, imalo samo jednog pravog pošiljaoca/primalaca poruke — ožalošćene.

Sadržajna analiza epitafa vodi autora daljem razlaganju tekstova, razlaganju na minimalne tematske jedinice, topose, koje zatim grupiše, na osnovu njihove semantičke podudarnosti ili suprotstavljenosti, u jedan broj motiva gde je, naravno, aprioran motiv smrti i to u eksplisicnom ili, češće, u implicitnom obliku. Ostali motivi su samo proistekli iz ovog zadatog, oni su njegov komentar. »Minimalna i ponovljiva jedinica komentara čini topos epitafa, a kombinacije toposa daju tematske sekvence epitafa, koje takođe mogu da budu ustaljene, odnosno ponovljive.« Prema tematskoj usmerenosti komentara Čolović epitafske topose razvrstava u četiri grupe. Prvoj pripadaju toposi koji govore o načinu, vremenu, mestu i uzroku smrti iz kojih se vidi da smrt nikada nije prikazana kao apsurd već kao delo zle sile, delo ljudi, sudbine, volja pokojnika ili neumitnost (topos filozofskog uopštavanja smrti — »Ja sam bio

što si ti, ti ćeš biti što sam ja«). Druga grupa sadrži topose vrednovanja mrtvih koji uglavnom teže da divinizuju pokojnika do imaginarnog, opšteg lika — često zanemarujući njegovu individualnost — te koji imaju nekoliko samostalnih funkcija: retuš pokojnikove ličnosti (ostatak posmrtnog obreda prelaza) u funkciji pripreme pokojnika za »onaj svet« i »vraćanja duga« mrtvima od strane ožalošćenih, te, najzad, u ulozi učvršćivanja porodičnog i društvenog integriteta. »Izbor atributa u toposima vrednovanja mrtvih usklađen je i sa kontekstualnim funkcijama toposa« kaže autor o kontrastima u odnosu na »svetao lik«, »nasmejanog«, »veselog« pokojnika i »turobnu«, »tamnu«, »surovu« smrt. U trećoj grupi toposa koji opisuju život ožalošćenih posle smrti, visoko vrednovanje mrtvih ima takođe svoju funkciju koja se očituje u sve tri osnovne ideje koje se javljaju u toposima ove grupe: u prvoj, da život za neutešne ima smisla samo zato što je u celini posvećen umrlima; u drugoj, život je za njih samo privremen; u trećoj, dolazi do inverzije položaja živih i mrtvih jer je žalost onih koji ostaju gora od smrti. Toposi opstanka živih nisu jasno razgraničeni od četvrte grupe toposa koji govore o zagrobnom opstanku mrtvih i gde razne metafore opstanka, kako kaže autor, postaju vrste opstanka jer se smrt, u svakom slučaju, eksplicitno ili implicitno, poriče — umrli nastavlja da »živi« u sećanju, negde daleko, u grobu, na nebu. Međutim, prenosno značenje poricanja smrti ističe se nelogičnim opisima onostranog opstanka (tako što se opstanak umrlag locira na više različitih mesta te opstaje, često istovremeno kao uspavano telo, kao sam spomenik, kao lik, slika ili duša), što upućuje na to da je reč o verovanjima (metafizičkim, psihološkim, religijskim) kojima se prevladava neumitnost.

U poglavlju *Jezička osnova i osobina stila novih epitafa* autor ističe da im je stil pre svega formulativan kao što je to slučaj sa tradicionalnim folklorom ali, za razliku od njega, i eklektičan, mešovit, te su epitafi nekoherentni kao žanr jer se u njima prepliće repertoar više raznorodnih tipova jezika, iz ranije već navedenih, različitih izvora. Izbor repertoara, odnos prema preuzetom tekstu, briga o jedinstvu teksta, povezanosti ili, jednostavno, pismenosti upućuje, kaže autor, na izvesne obrazovne i socijalne razlike među sastavljačima novih epitafa. Jezik novih epitafa sadrži elemente tradicionalnog folklornog »jezika smrti« ali je istovremeno i neposredan, iznikao iz savremenog jezika »...kao njegova aktuelna specijalizacija radi obredne zagrobne komunikacije...« Jezik novih epitafa je, sem što je formulativan i mešovit, i translatativan što znači da njega u velikoj meri čine preuzeti, već specijalizovani,

tipovi jezika i njihovi varijeteti (npr. »administrativno-politički«).

Što se tiče upotrebe (i zloupotrebe) književnog, pesničkog jezika on svoju upotrebljivost za epitafska pisanja duguje, pre svega, svojoj figurativnosti ali i tome što je pesnički jezik, kako kaže Čolović, indeks metafizičkog, prenosnog značenja, kao što je to slučaj sa već pominjanim nelogičnostima u verovanjima o zagrobnom životu. Sem toga, pesnički jezik je podoban za iskazivanje burnih emocionalnih stanja. Autor ovo poglavlje završava rečima: »Tako književnost na groblju ima još jednu globalnu funkciju: da bude znak naročitog stanja ožalošćenih, koji su van sebe, jer su van svog jezika.«

Čini se da bi mogli dodati hipotezu da su epitafi bitno neartikulisana obraćanja, a da razlog treba tražiti između ostalog i u tome da se spomenici i epitafi postavljaju godinu dana nakon smrti (nekad i kasnije), dakle u vreme kada ožalošćene više ne tišti samo žalost već i zaboravljanje koje neminovno nagrizava uspomenu i koje može izazvati osećanje krivice.

Na kraju studije, u poglavlju koje je nazvao *Memento mori*, Čolović daje kratak osvrt na nove, promenjene, na Zapadu već uočene i donekle osvetljene, odnose koji su zapaženi u stavu prema smrti. Promenjeni odnos prema »Kraljici užasa«, povlačenje iskazivanja žalosti i obreda vezanih za smrt iz javnosti u pojedinačnu zbunjenost i ojađenost — prvi je zapazio britanski sociolog Džefri Gorer u čuvenom članku *Pornografija smrti*, iz 1955. godine. Gorer, a za njim i drugi autori, smatra da je tabu seksa zamenjen tabuom smrti i s tim u vezi nazvao je usamljenička suočavanja sa »nemogućnošću koja odjednom postaje stvarnost« (Ekerman) — masturbacijom. I. V. Toma na ovu temu kaže: »Takav je, možda, paradoks Zapada: juče se umiralo javno, a ljubav se vodila tajno u spavaćoj sobi. Danas se umire krišom, krije se lež, ali seks sve preplavljuje. Eros je ubio Tanatosa. Ali otrežnjenje od Tanatosa preti da bude mučnije nego buđenje nakon Erosa.«

Kako su i novi epitafi delom odraz nesnalaženja pred smrću, smatramo zbirku i studiju novih epitafa Ivana Čolovića pionirskim radom u razjašnjavanju jednog, svojevrsnog, vida odnosa prema Tanatosu na našem tlu, s jedne strane, a preporučujemo je, takođe, i kao doprinos proučavanju savremene pisane reči »divlje književnosti«, s druge strane.